

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ
ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ:
УКРАЇНСЬКА СПЕЦИФІКА**

*Алла Четверик,
аспірантка кафедри політичних наук
Чорноморського державного університету
імені Петра Могили*

У статті окреслено стан розробки проблем політичної участі на пострадянському просторі в контексті порівняння українського та російського досвіду. Автор аналізує актуальність моніторингу та основні перешкоди для дослідження динаміки активності українців, зокрема недосконалість статистичної, нормативної бази та відсутність єдності дослідників у розумінні категоріального апарату політичної участі.

Ключові слова: *політична участь, політична активність, пострадянський простір, Україна, нормативна база, категоріальний апарат, методологія.*

This paper outlines the state of the development of political participation in post-Soviet space in the context of a comparison of Ukrainian and Russian experience. Author examines the relevance of monitoring and main obstacles to investigate the dynamics of Ukrainians' activity, including inadequate statistics and lack of using equal meaning of political participation by researchers.

Keywords: *political participation, political activity, post-Soviet experience, Ukraine, normative base, categorical foundations, methodology.*

Інтерес політичної науки до проблем поведінки електорату, заснований на спробах кількісного виміру електоральних переваг, бере початок з середини ХХ ст., коли відбувалося становлення і боротьба одночасно трьох концепцій вивчення поведінки виборців. У межах соціологічної, соціально-психологічної моделей та моделі раціонального вибору дослідники оперували різними технологіями соціологічних досліджень, враховуючи як математичну операціоналізацію статистичних даних, так і аналітичну обробку результатів. Однак, за визнанням сучасників, найважливішу роль у становленні сучасної теорії виміру політичної поведінки відіграла позиція групи дослідників при Колумбійському університеті, які в межах соціологічної моделі наголосили на необхідності «аналізу не простого розподілу голосів, а розвитку тенденцій голосування, виявленні обставин формування та зміни орієнтацій виборців» [7, с. 11].

В Україні потреба дослідження особливостей політичного процесу почала набувати актуальності ще з перших виборчих кампаній часів незалежності. На нашу думку, ця потреба була зумовлена насамперед контрастом політичного змісту успадкованих від попереднього режиму традицій політичного процесу та проголошеного у Конституції демократичного вектора розвитку. Таким чином, є привід вважати, що якість сучасної української політики, що окреслюється у термінах неспадковості, непослідовності, хаотичності тощо, зумовлена перш за все іманентними ознаками трансформації політичного режиму, в тому числі – впливом «традицій» тіньового економічного життя держави, кризою соціально-класового устрою, крахом усталених моделей свідомості громадян.

Брак уваги української політичної науки до «буденних політичних проблем» громадян у перші роки становлення української незалежної держави призвів сьогодні до ситуації, коли «сіпання за мотузку» основного політичного актора проблеми не вирішує, а налаштований зв'язок з масою членів «політичного оркестру», успадкований від радянської системи, зруйновано. В результаті маємо відсутність важелів врегулювання відносин усередині політичної еліти, занедбаність регіональних проблем через безпосередню їх підпорядкованість (на практиці) вказівкам центру, хаотичну політичну активність абсолютно усіх учасників політичного процесу, що обумовлена відсутністю стратегій стосовно один одного – політичних сил та електорату, зневіра до дій влади, а також загальне падіння відсотку участі у виборах та одночасне зростання частки тих, хто голосує «проти всіх».

Мета цієї статті – проаналізувати стан розробки проблем політичної участі українців (порівняно з досвідом російських колег у питанні політичної поведінки), окреслити перешкоди та методологічні засади дослідження чинників політичної активності в Україні.

На сьогодні широку теоретичну базу для вивчення проблеми політичної участі представляють роботи західних, зокрема американських політологів та соціологів. У західній літературі узагальнені методи та засоби вивчення політичної участі, розроблена методологія та методика прикладних досліджень з цієї проблеми, висловлені прогнози про характер проявів політичної активності у різних соціально-політичних умовах. Категорії політичної участі присвячені роботи С. Верби, Г. Алмонда, Р. Даля, М. Конвей, Р. Мілса, С. Ліпсета та інших. У цих дослідженнях, що спираються на потужну емпіричну базу, міститься аналіз широкого спектру різних способів участі (чи неучасті) суб'єкта в політиці як на індивідуальному рівні, так і через посередництво соціальних інститутів. У цих працях термін політичної участі отримав всебічну розробку з точки зору структури, форм, рівнів, методів, ідеологічних та соціальних аспектів, гарантованості, ефективності, тобто як формальних, так і сутнісних сторін явища [11].

На пострадянському просторі вивчення проблем політичної поведінки набуває активності з кінця 80-х років ХХ ст. [2]. З точки зору ґрунтовності методологічної бази, а також досвіду системного аналізу поведінки виборців у ролі активних учасників формування виборчих органів влади, провідною можна вважати російську школу, авторитет якої підкріплений потужною академічною базою. Обсяг наукових розробок російських фахівців з певних проблем політичної поведінки громадян на пострадянському просторі можна брати за основу для аналізу поведінки не лише електорату Росії. Характер політичної активності у радянській та пострадянській системах, дослідження чинників електорального вибору, аналіз стимулів та традицій політичної активності електорату тощо знаходять відображення у роботах О. Добровольської, В. Римського, В. Петухова, А. Белова, М. Холмської, О. Ахременко, Ю. Шевченко, Ю. Гудіної та інших. Особливо варто відзначити те, що ці дослідження проводяться з урахуванням слов'янських соціокультурних особливостей.

Проблемами електорального простору в Україні сьогодні займаються О. Балакірєва, О. Вишняк, Є. Головаха, Н. Паніна, В. Полторак, Р. Старовойтенко, В. Токовенко, Н. Хома, О. Ярош та інші. Як окреслює в огляді стану дослідженості проблем поведінки виборців Л. Кочубей, початок системної розробки та публікації результатів досліджень у цій галузі припадає на кінець 90-х років минулого сторіччя [10]. Професор О. Вишняк у монографії 2000 року підкреслює, що «в Україні фактично досі відсутні теоретичні концепції динаміки електоральної поведінки та факторів, що їх визначають» [6, с. 4]. Р. Старовойтенко у публікації 2002 року робить спробу систематизації чинників електорального вибору населення України. К. Черкашин 2005 року захищає дисертацію з регіональних особливостей електоральної поведінки українців, тим самим чи не вперше систематизувавши поняттєвий апарат, методологію та аналіз практичних результатів виборів з 1998 по 2002 рік [15].

Проблемами власне політичної активності як елементу політичної поведінки в Україні займаються О. Чуб, О. Деркач, Н. Хома, С. Васильченко та інші. Однак єдиного підходу щодо виміру та моніторингу активності українського електорату досі не вироблено. Особливо проблематичним є також побудова методологічної схеми дослідження, адже особливості східноєвропейського типу політичної культури зумовлюють дещо відмінний від класичної «західної» сукупності набір мотивів індивіда до активної участі у вирішенні суспільно важливих проблем.

Аналіз публікацій з даної проблематики вказує на низку перешкод для систематичного ґрунтовного аналізу тенденцій у галузі політичної активності українців. На думку автора, з високою долею вірогідності їх можна поділити на кон'юнктурні (зовнішні, системні) та суб'єктивні (внутрішні). До перших загалом належать проблеми нормативно-законодавчого та статистичного відображення динаміки суспільно-політичного життя в державі:

- особливості законодавчого закріплення реальних можливостей вияву громадянами політичної активності;
- недоліки відображення рейтингу участі населення в електоральному процесі (% явки на вибори) за всі кампанії часів незалежності України, навіть на офіційному сайті Центральної виборчої комісії (відсутність системи, різноманітність схем викладу результатів виборів стає на заваді кількісному обчисленню індикаторів електоральної активності). Лише після кампанії 2006 року Вісник ЦВК України опублікував огляд динаміки електоральної активності населення починаючи з референдуму 1991 року [5];

- відсутність достовірних даних щодо кількості громадсько-політичних організацій в Україні, чисельності їх складу та динаміки цих показників;
- відсутність статистики участі населення у санкціонованих формах протесту, а також динаміки психологічної готовності до цієї участі (відповідно до даних загальнонаціональних опитувань);
- недостовірність даних соціологічних опитувань щодо готовності та безпосередньо участі громадян у суспільно важливих масових заходах тощо.
- До внутрішніх проблем дослідження політичної участі можна віднести суто методологічні, як-то відсутність:
 - однозначного розуміння категоріального апарату тематики політичної участі;
 - єдиної системи її індикаторів, прийомів та засобів обчислення їх показників;
 - розуміння практичної потреби та актуальності вирішення проблеми стимулювання активної участі населення у комунікативних процесах з владою.

Гострота висунутих зауважень щодо недоліків висвітлення динаміки показників політичної участі українців вимагає аргументів на користь даної тези. Як зазначає С. Васильченко, в межах проекту Координованої дії організацій громадянського суспільства під час виборчої кампанії 2004 року (за фінансової підтримки Швейцарського агентства співробітництва та розвитку та Вестмінстерського фонду демократій) група дослідників зробила спробу здійснити аналіз виборчої активності на попередніх виборах у регіональному розрізі [4]. Досвід їх роботи зі збирання та систематизації матеріалу дозволяє зробити обґрунтований висновок щодо якості формування, викладу та доступності такої інформації в першу чергу – для самих громадян України. Брак даних, некоректність розрахунків, відсутність доступу до повного обсягу інформації щодо електоральних циклів часів – це лише деякі труднощі, з якими стикається як професійний дослідник політичних процесів, так і небайдужий, зацікавлений громадянин України.

Окремої уваги потребує питання законодавчого ґрунту для виміру та прояву політичної активності. Як показує світова історія державного будівництва, феномен політичної активності громадян, окрім внутрішніх психологічних мотивів, майже завжди обумовлювався нормами та правилами, що стосувалися процесу формування виборних органів влади. Зокрема, інститут цензу завжди був предметом суперечок, а «відвойоване» в них право голосувати чи бути обраним вважалося великою цінністю.

Проблема законодавчого обґрунтування політичної активності громадян незалежної України також має свою історію становлення. Однак, зважаючи на обмежений обсяг даної статті, вважаємо за необхідне проаналізувати лише такі аспекти, як врахування відсотку явки виборців для визнання виборів такими, що відбулися, тенденції у сфері запровадження та обґрунтування цензів на участь у виборчому процесі та проблему формування і коригування виборчого законодавства відповідно до змін у поведінці виборців.

У радянській ретроспективі електоральної участі громадян як Росії, так і України інститут відсоткової межі участі електорату у процесі голосування для визнання його результатів чинними не мав значення. Відповідно – і не був закріплений у нормативних актах щодо виборчого процесу. Однак сьогодні, з розширенням кількості пасивних учасників електоральних процесів – кандидатів на державні посади, питання легітимності їх обрання вже обумовлюється не лише кількістю отриманих голосів, а й відсотком громадян, що безпосередньо скористалися активним виборчим правом.

Питання про відповідність виборчого законодавства сучасним запитам електорату щодо створення можливостей повноцінного вияву підтримки та переваг набрало особливої актуальності після подій осені 2004 року. Як підкреслює Н. Бойко, прийнятий у березні 2004 року новий Закон «Про вибори народних депутатів України» був розрахований на «традиційну українську пасивність», однак після Майдану виявилось, що він не в повній мірі відповідає рівневі виявленої суспільної активності [3].

Аналіз еволюції норм законодавства України щодо порогу явки виборців свідчить, що, починаючи з першої редакції Закону України «Про вибори народних депутатів» (18.11.1993), вибори могли бути визнані такими, що не відбулися за умови «якщо в них взяло участь менш як 50 відсотків від числа виборців, внесених до списків виборців» [1]. Іншими словами, в межах мажоритарної системи, яка діяла в Україні до виборів 2008 року та на виборах Президента, чинність виборів визначалася участю в них більш як половини електорату. В останній редакції ЗУ «Про вибори

народних депутатів» від 25.03.2004, що встановлює процедуру виборів вже на пропорційній основі, поріг явки (50%) встановлюється лише для визнання чинними повторних виборів.

Стосовно тенденцій до запровадження свого роду цензів на повноцінну участь у політичних процесах, що відбуваються в державі, варто зазначити, що навіть зараз від окремих представників української інтелігенції можна почути думку про доцільність встановлення цензу освіченості для допуску до голосування. Прихильники такої думки нарікають на недостатньо свідомий вибір більшості громадян, яких політики легко вводять в оману. Головним аргументом проти такої думки є складність вироблення справді надійної та вільної від **корупції** процедури оцінки рівня освіченості. Своєрідним цензом у сучасних реаліях українського політичного процесу можна вважати також і майновий стан політичних акторів. Так, наприклад, реалізація такої форми політичної активності, як лобювання прийняття суспільно значимих рішень, фінансова підтримка кандидатів на виборах, навіть розподіл місць у списках партій-кандидатів на виборах – вирішується рівнем доходів, що є запорукою цінності політичного суб'єкта для системи.

Тож можна узагальнити, що нормативна складова політичної участі в Україні є на сьогодні водночас джерелом важливої інформації для її виміру та своєрідною перешкодою для її вияву.

Відповідно до сутності методології як системи принципів, методів та способів організації та побудови теоретичної та практичної пізнавальної діяльності, схема дослідження чинників та тенденцій прояву політичної активності населення України набуває наступного вигляду.

Метою дослідження є визначення чинників характеру та особливостей прояву політичної активності українців в контексті досвіду політичного процесу останнього десятиріччя в Україні.

Об'єктом дослідження є людина як учасник політичного процесу, що діє відповідно до прагнення задоволення власних інтересів в умовах обмежень та викликів політичної системи суспільства.

Предметом дослідження є характеристики суспільно-політичного середовища, що зумовлюють динаміку активності українців щодо зміни власного статусу та задоволення потреб в умовах системи.

Відповідно до окресленої мети, ефективним з точки зору вирішення завдань дослідження є використання системного наукового підходу, що зумовлено необхідністю врахування всіх аспектів проблеми у їх взаємозв'язку та цілісності, а саме індикаторів рівня та закономірностей розвитку політичної участі українців, а також визначення характеру зв'язку між аспектами проблеми – характеристиками системи, мотивами учасників політичного процесу, результатами комунікативних процесів з владою.

Досягнення поставленої мети дослідження зумовлюється поєднанням наступних груп методів: загальнонаукових (збір і обробка даних, аналіз і синтез, типологізація, висування гіпотез і їх перевірка тощо), «загальних» методів політології (поведінковий, компаративний, історичний), методів емпіричних досліджень (елементи методів експертних оцінок та опитувань, ряд методів математичного аналізу – первинний статистичний, кореляційно-регресійний).

Часова структура виконання дослідження передбачає декілька етапів, серед яких розробка та систематизація категоріального та методологічного апарату; збір, класифікація та обробка кількісних даних; аналіз отриманих результатів та висування робочих гіпотез; перевірка та спростування гіпотез; формулювання висновків та розробка рекомендацій щодо врахування результатів дослідження при вирішенні проблем виховання конструктивної участі громадян в дусі демократичних традицій політичного процесу в Україні.

За загальним визнанням дослідників, на даний момент як у вітчизняній, так і у закордонній науковій літературі відсутнє однозначне визначення терміну «політична активність». Разом з тим, варто відзначити наголос на дихотомії понять «активності електоральної», як відображення участі громадян суто в процесі формування органів влади шляхом голосування, та «активності громадянської», яка окрім участі у виборах передбачає низку інших форм вияву активної позиції щодо задоволення та захисту власних інтересів в межах політичної системи. На нашу думку, коректним можна вважати визначення *політичної активності як діяльності індивідів чи соціальних груп, спрямованої на задоволення інтересів, зміну власного політичного статусу, соціально-економічних умов в державі та політичних інститутів, що реалізується у політичному просторі*. Таким чином, *політична активність* визначається як тотожна *політичній участі* (на відміну від політичної неучасті, абсентеїзму), що є однією з форм політичної поведінки.

Проблема узагальнення чинників політичної участі громадян є тісно пов'язаною із визначенням індикаторів активної позиції учасників відносин «громадянин – влада». В цьому ж контексті важливим є окреслення форм політичної участі, реалізація та характер яких можуть бути піддані

кількісному виміру. З іншого боку, наприклад, роль успадкованих традицій політичного режиму вимагає логічно-історичного та якісного аналізу залежності від них сучасної практики політичної участі.

Відповідно до окресленої у методології електоральних опитувань останніх років сукупності індикаторів політичної активності громадян, активну участь у політичному процесі держави зумовлюють чинники географічного «походження» електорату, приналежність до певної вікової, освітньої груп [13]. Однак, на нашу думку, з метою виявлення закономірностей та тенденцій електоральної участі, а також подальшого прогнозування «маневрів» електорату, варто поповнити перелік індикаторів. Зокрема, пропонується врахування таких чинників:

- зовнішні, що об'єднують як індикатори історичну динаміку, механізм соціальної мобілізації та інформаційне поле політичного режиму; показники соціально-економічного стану в державі; місце суб'єкта в соціальній структурі суспільства.
- внутрішні, що передбачають аналіз політико-культурних ознак групи; регіонально-етнічної приналежності; фінансово-майнового стану респондентів, ситуативних (біографічних) показників.

Додатково вважаємо за потрібне зауважити, що, хоча на практиці чинник статі часто вважається таким, що не відіграє визначальної ролі для рівня активності особистості, а надто у політичному процесі, проблема впливу гендерних особливостей на політичну участь наразі привертає значну увагу дослідників. У російському науковому середовищі увага до гендерного виміру політичної участі відображена у працях А. Темкіної, Г. Алтинбекової, Н. Шведової, О. Здравомислової тощо. Серед українських науковців проблемами гендеру як чинника участі у політичних процесах займаються О.Луценко, Н. Дзюба, О. Катан, І. Жеребкіна тощо.

Методологічний досвід Колумбійської школи з дослідження проблематики політичної активності через півстоліття перевіряє та підтверджує на практиці група російських дослідників в даній галузі. Зокрема, результати обчислення статистичних даних підтверджують, що відображення реальних закономірностей та тенденцій поведінки учасників політичного процесу можливе лише в умовах систематичного фіксування її показників, а головне – відслідковування зв'язків між електоральними циклами, та виявлення характеру залежності між ними [2].

Розпочинаючи вивчення проблем політичної участі на теренах України, необхідним вихідним моментом є впевненість, що політична участь є стабільною характеристикою політичної культури українців. Однак, якщо традиції електоральних переваг без особливих ускладнень піддаються виміру за допомогою кореляційного аналізу, то відносно інших форм політичної активності труднощі полягають саме у наявності статистичних даних щодо їх прояву.

Класифікація форм політичної участі, як і визначення природи політичної активності, також досі залишається відкритим питанням як у науковому середовищі західних шкіл, так і на пострадянському просторі.

Розуміючи під терміном політичної участі насамперед взаємодію учасників політичного простору, політологи С. Верба и Л. Пай ранжують форми політичної участі за ступенем активності суб'єкта: пасивна форма політичної поведінки, участь лише у виборах органів влади чи вирішенні місцевих проблем, діяльність політичних активістів. Іншу класифікацію форм політичної участі виділяє американський вчений Мілберт, виокремлюючи декілька її конфігурацій. Активна участь представлена керівними політичними посадами в суспільстві, посередня – періодичною участю у політичних зборах, контактами з політичними лідерами, спостережна – номінальною участю у мітингах та демонстраціях, також має місце апатія до політики [14].

Досвід класифікації форм політичної участі виявляє загальну тенденцію науковців до поділу їх на конвенціональні (легальні) та не конвенціональні. М. Юрій серед легітимних форм політичної участі виокремлює наступні: голосування за партії і політиків, які виражають інтереси певної групи виборців; контакти з офіційними особами; ініціативні рухи; участь у санкціонованих мітингах, демонстраціях; лобювання, фінансування виборчих кампаній [16].

У свою чергу А. Романюк, підкреслюючи свідомий характер політичної участі, спрямованість її на досягнення певної мети, та притаманну їй повторюваність у часі, до основних форм політичної участі відносить: участь у виборах до представницьких органів різного рівня, референдумах і народних ініціативах, участь у діяльності політичних партій та участь у конвенційних і неконвенційних політичних акціях [12].

Підсумовуючи, можна визнати останню наведену класифікацію форм політичної участі найбільш оптимальною з точки зору можливостей кількісного виміру їх «вживаності». Що ж до ступеня залежності рівня політичної активності від соціально-економічного, культурно-географічного, соціально-структурного тощо чинників, його вимір буде здійснено відповідно до робочих гіпотез, висунутих за результатами обробки методом кореляційного аналізу статистичних даних електоральних кампаній 1998-2007 років в Україні, а також масиву даних за результатами соціологічних опитувань щодо членства громадян у громадсько-політичних об'єднаннях, участі у протестних заходах та інших чинників.

Висновок. Як свідчить статистика, за останні десять років відбулося значне падіння відсотку участі українців у процесах формування виборних органів влади. Водночас, дані соціологічних опитувань свідчать про перманентну недовіру виборців до дій тих, кого вони самі призначили на урядові посади. Особливо небезпечними такі тенденції є в умовах розбудови громадянського суспільства, коли кожний наступний електоральний цикл має особливе значення з точки зору моніторингу результатів перетворень у суспільстві, і, зрештою, свідчить про результативність співпраці акторів політичної арени, що виражається у підтримці дій та переобранні на посади найбільш успішних.

Однак, незважаючи на актуальність проблеми залучення громадян до вирішення суспільно важливих проблем та усвідомлення ними власної конструктивної ролі у державних перетвореннях, в українському науковому середовищі практично відсутні не лише стратегія виховання даного аспекту демократичної політичної культури, а й методологічне обґрунтування моніторингу проявів, мотивів і чинників політичної активності та абсентеїзму населення. Для прикладу, сьогодні у Росії даний аспект політичної поведінки досліджують чимало науковців. Аналіз тенденцій поведінки електорату ґрунтується на обчисленні даних систематичних досліджень, з постійним корегуванням висновків відповідно до змін інтенсивності впливу тих чи інших чинників.

Аналіз вітчизняного ґрунту для досліджень у цій галузі дозволяє зробити висновок про наявність низки системних та суб'єктивних перешкод на шляху до вивчення проблем політичної участі. Крім того, запорукою успіху досліджень у цій галузі мають стати фінансова та інформаційна підтримка держави, а також зацікавленість політичних сил з урахуванням перспективних переваг у вигляді можливостей прогнозування поведінки електорату і, таким чином, формування довгострокової стратегії конструктивної співпраці.

1. Закон України «Про вибори народних депутатів» від 18.11.1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3623-12>. 2. Ахременко А. С. Электоральное участие и абсентеизм в российских регионах: закономерности и тенденции // Вестник Московского университета. Серия 15. Политические науки. – 2005. – №3. – С.95-113. 3. Бойко Н. Від вашого вибору нічого не залежить [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vybory.org/articles/565.html>. 4. Васильченко С. Електоральний портрет України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vasylchenko.ucoz.ru/_ld/0/1_akt.pdf. 5. Вибори в незалежній Україні // Вісник ЦВК України. – 2007. – №1. – с.93-95. 6. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000. – 308 с. 7. Головатинская М. Д. Электоральное поведение: Методические рекомендации для студентов всех специальностей. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2003. – 28 с. 8. Грачев М. Н., Мадатов А. С. Демократия: методология исследования, анализ перспектив. – М.: Изд-во «АЛКИГАММА», 2004. – 128 с. – С. 48. 9. Гудина Ю. В. Активность российских избирателей: теоретические модели и практика // Полис. – 2003. – № 1. – С. 112. 10. Кочубей Л. Проблеми дослідження електорального простору // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2 (11). – С. 108-117. 11. Петухов В. Политическое участие россиян: характер, формы, основные тенденции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/books/volume/56412.htm>. 12. Романюк А. Порівняльний аналіз основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/770/>. 13. Україна передвиборна: електоральні наміри і думки населення за результатами Інституту соціальної та політичної психології АПНУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://strateger.net/node/268>. 14. Холмская М. Политическое участие как объект исследования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/1999/5/18.htm>. 15. Черкашин К. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах. Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / К. В. Черкашин; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімф., 2005. – 19 с. 16. Юрій М. Політологія.

Підручник. – К., 2006. (Розділ VII, тема 15. Політична культура та політична участь) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part7/1504.htm.